УДК 811.512.145:398.9

Ф.К. Сәгъдиева

ТАТАР ПАРЕМИЯЛӘРЕНДӘ РУХИ КЫЙММӘТЛӘРНЕҢ ЧАГЫЛЫШЫ

Статья посвящена вопросам изучения паремиологического фонда татарского языка в лингвокультурологическом и лингвоаксиологическом аспектах. Как известно, в пословицах и поговорках, фразеологических единицах находят отражение духовные ценности, определяющие основы мировоззрения и миропонимания народа. В качестве материала исследования были выбраны паремии, которые представляют собой своего рода аксиологические суждения о категории «труд».

Ключевые слова: духовные ценности, паремии, стереотипное представление, языковое сознание, квазисимвол.

Теге яисә бу халыкның рухи кыйммәтләр системасы концептларны белдерә торган сүзләр мәгънәләренең билгеле бер күренешкә карата булган бәяләмәсен чагылдыручы компонентларында чагылыш таба. Тел белгечләре, семантик категория буларак бәяләмә бирү күп кенә үзенчәлекләргә ия, дип саный. Ул үзендә объектив чынбарлык белән аның идеаллаштырылган моделе арасындагы мөнәсәбәтләрне чагылдыра. Нәтиҗәдә анда билгеле бер дәрәҗәдә субъектив башлангыч та урын ала. Бәя биргән вакытта субъект объектка билгеле бер күзлектән чыгып якын килә. Ул практик яктан файда алу, этик күзаллаулар, эстетик идеаллар һ.б. булырга мөмкин. Галимнәр фикеренчә, рухи кыйммәтләр белән бәя бирү арасындагы аерманы күп очракта күреп тә бетереп булмый. Шул сәбәпле телдә рухи кыйммәтләрнең чагылышын тулысынча күз алдына китерү өчен мәсьәләнең аксиологик ягына игътибар итү зарур.

К. Ситарама һәм Р. Когделла тарафыннан көнбатыш, көнчыгыш, мөселман мәдәниятләре нигезендә төзелгән «Төрле мәдәниятләрдә рухи кыйммәтләрнең структурасы» таблицасында *хезмәт* рухи кыйммәт буларак каралмый [Ситарама, 1992]. *Хезмәт* компонентлы рус паремияләрен тикшергән Л.Б. Савенкова аларның 615 берәмлек тәшкил иткәнлеген һәм үзләренең саны буенча рухи кыйммәтләр системасында 15 нче урында торганлыгын әйтә. Беренче урыннарны *акча* (1813 берәмлек), *гаилә* (1437 берәмлек), *файда* (1328) һ.б. компонентлы паремияләр алып тора [Савенкова, 2002].

Татар паремияләре фондында *хезмәт* мөһим компонентларның берсе санала. Н. Исәнбәт тарафыннан «Татар халык мәкальләре» җыентыгында [Исәнбәт, 1959] аның белән бәйле 1446 берәмлек теркәлгән (чагыштыру өчен: *акча* компонентлы паремияләр 717 берәмлек тәшкил итә).

Семиотик төшенчәләр рәтендә (мәгънә, референция һ.б.) *хезмәт* төп категорияләрнең берсе булып тора. Күп кенә башка универсаль мәдәни концептлар кебек вербаль яссылыкта ул төрле лексик берәмлекләр ярдәмендә белдерелә һәм семантик планда *хезмәт – эш* парында чагылыш таба. Әлеге сүзләр матди һәм мәдәни кыйммәтләрне булдыруга юнәлтелгән эшчәнлек, максатчанлык кебек уртак үзенчәлекләргә ия. Шул рәвешле татар телендә *хезмәт* һәм *эш* сүзләре синонимик рәт тәшкил итәләр. Аерма кайчандыр кешеләр тарафыннан аларның эчтәлегенә салынган беренчел семалар белән билгеләнә. Бу яктан *хезмәт* лексемасы билгеле бер өлкәдә көч кую, ә *эш* сүзе нәрсә дә булса җитештерү, ясау, эшкәртүгә юнәлтелгән эшчәнлек төшенчәләре белән бәйләнгән.

Хезмәткә бәя бирү социаль шартларга бәйле. Гомуми планда ул уңай һәм тискәре мөнәсәбәт кебек сыйфатлар белән билгеләнә. Шунысы кызык, татар халкының рухи кыйммәтләр системасы нигездә ислам дине йогынтысында формалашкан. Аның буенча эшкә сәләтле һәр кеше хезмәт итәргә тиеш. Ислам хезмәтне әһәмияте ягыннан Аллага табыну белән бер яссылыкка куя, ягъни ул үзенә күрә дога кылу буларак күзаллана. Вакытны эшсезлектә үткәрүгә караганда, кешенең хезмәт куюы күпкә мөһимрәк. Бу очракта кеше үзенең хезмәте өчен гадел түләү һәм яхшы эш шартлары таләп итү хокукына ия. Шуның белән бергә ислам караклык, ялган, ришвәт, исерткеч эчемлекләр җитештерү һәм сату, комар һ.б. түбән ысуллар белән бәйле һәртөрле эшчәнлекне тыя. Тормыш өчен акча гадел юл белән табылырга тиеш һәм бу татар телендә *хәләл* лексемасы белән белдерелә. Башка кешеләргә зарар китергән ысуллар гомуми планда *хәрәм* дип атала.

Хезмәт белән бәйле мәкальәйтемнәрнең, фразеологик берәмлекләрнең күплеге аның татар халкы аңында беренче урында торганлыгын дәлилли. Әлеге паремияләрдә ике категорияне аерып чыгарырга мөмкин. Беренчесен гомуми бәяләмә характерындагы аксиологик хөкемнәрне чагылдырган мәкальләр тәшкил итә. Икенчесенә үз эченә хезмәтнең кыйммәтен билгеләүче хосусый бәяләмәләрне алган мәкальләр керә. Әлеге күренеш кешенең хезмәтне билгеле бер күләмдә тырышлык һәм көч куюны таләп итүче универсаль эшчәнлек һәм шул ук вакытта көндәлек ихтыяҗларны тәэмин итә торган чыганак ролен үтәүче процесс буларак күзаллавына бәйле.

Паремиологик фондның анализы хезмәтнең татар халкында уңай бәяләнүе турында нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә. Мәсәлән: *Хезмәт төбе – хәзинә; Ир куанычы – хезмәт; Өйрәнмичә хезмәт юк, хезмәт итми хөрмәт юк* һ.б.

Татар паремияләреннән күренгәнчә, эш процессында төп урынны *ният* һәм *тәвәккәллек* алып тора: *Эшнең башы – ният; Ниятсез эш – бөятсез камыт; Билгесез эштә тәвәккәл коткара; Ният тәвәккәл белән* (соңгы мәкальнең мәгънәсе: уйланылган

эшне ахырына җиткерергә кирәк).

Хезмәткә уңай мөнәсәбәт татар мәкаль һәм әйтемнәрендә аны *уенга* каршы куюда да чагылыш таба: *Эш беткәч, уйнарга ярый; Эшкә – вакыт, уенга – сәгать*.

Шуның белән бергә хезмәтнең кирәклеге һәм аңа дөрес мөнәсәбәт эш, уен һәм ялны чиратлаштыруны күз уңында тота: *Уйнавын уйна, эшеңне дә уйла; Эшне эшсезлек белән куш, үткәрерсең гомереңне хуш*.

Хезмәткә карата уңай бәяләмәне чагылдырган татар мәкальләрендә аның практик әһәмияте дә аерыла. Ул авыр булырга мөмкин, шуңа да карамастан, аның нәтиҗәсе куелган барлык тырышлыкларны каплый: *Хезмәт итеп ашаган икмәк тәмлерәк була; Эшенә күрә ашы, хезмәтенә күрә күмәче*. Бу мәкальләрнең гомуми мәгънәсе: хезмәт кешене тукландыра.

Мәкальләрдә башка мәгънә дә чагылыш таба: *Эшләп кем баеган*. Ягъни кеше билгеле бер эшне башкара һәм шуның өчен тиешле түләү өмет итә. Ләкин түләнгән акча аның ихтыяҗларын тулысынча канәгатьләндерми.

Хезмәткә карата уңай мөнәсәбәт капма-каршы мәгънәләр ярдәмендә дә белдерелергә мөмкин. Мәсәлән, акыл хезмәте гаять зур тырышлык һәм көч таләп итә торган даими эшчәнлек буларак күзалланса да *(Белем алу – энә белән кое казу)*, аның нәтиҗәсендә алынган белем уңай бәяләнә *(Кытайга булса да барып белем ал)*.

Хезмәт алга таба утилитар ихтыяҗдан рухи кыйммәткә әверелә: *Хезмәтенә күрә хөрмәте*. Моның белән алдагы мәгънә бәйләнгән: кем тырышып эшли, шул күп нәрсәгә сәләтле. Мәсәлән: *Тырышкан табар, ташка кадак кагар*. Һәм киресенчә, ялкаулык, эшсезлек кешене боза, аны тормыш итәргә яраксыз итә, эшләгән кешеләр хисабына яшәргә гадәтләндерә. Ялкау кеше җәмгыятьтә хөрмәт ителми, аның гамәлләре гаеп санала һәм ул бернәрсәгә дә лаек түгел: *Әрәм тамакка ипи катысы да хәрәм*.

Образлы яктан *хезмәт* фразеологик берәмлекләрдә, мәкальләрдә һәм әйтемнәрдә соматик һәм зоонимик лексемаларда чагылыш таба. Мәсәлән, аның белән бәйле күпсанлы стереотипик күзаллаулар «кул» квазисимволы ярдәмендә ачыла: *Күз – куркак, кул – батыр*. Биредә эшкә батыр кеше күз алдында тотыла.

Кулның бер өлешен белдергән *бармак* сүзе аркылы эшләргә теләмәү, хезмәткә карата игътибарсызлык белдерелә: *бармакка бармак сукмау*. «Бармакка бармак та сукмаган» кеше гаеп ителә.

Беләк сүзе ярдәмендә тырышып эшләү мәгънәсе белдерелә. Әлеге образ телдә башка лексемалар ярдәмендә тасвирлама рәвештә чагылыш таба: *җиң сызганып*.

Кул образында хезмәт эшчәнлегенең сыйфаты белән бәйле уңай стереотип та чагылыш таба: *кулы кулга йокмый; кулы килә; кулында ут уйната* һ.б. Тискәре коннотацияләр түбәндәге берәмлекләр ярдәмендә белдерелә: *кулында эш күгәрә; кулыннан берни килми* һ.б.

Шул рәвешле *кул* лексемасы кергән берәмлекләрнең

квазиденотатив эчтәлеге хезмәт һәм кешенең кыйммәтен, осталык дәрәҗәсен һ.б.ны билгели.

Татарларның аңында теге яисә бу эшнең башкарылуы белән бәйле стереотип күзаллауларны чагылдыра торган «аяк» квазисимволы да мөһим урын алып тора. Аның эчке формасы хезмәткә карата начар мөнәсәбәтне белдерә, шул сәбәпле «аяк» квазистереотипын, нигездә, тискәре коннотацияләр тәшкил итә: *аяк өстеннән генә эшләү; аягы белән эшләгән*. *Аяк* образы эшләп арыган кешене дә белдерә: *аяксыз калу; аяктан егылганчы эшләү* һ.б.

«Аяк», «теш» һәм «авыз» квазисимволлары ярдәмендә эш һәм аның нәтиҗәсе арасындагы мөнәсәбәт турындагы күзаллаулар вербальләшә: *Аягың ләпелдәп торса, авызың чәпелдәп торыр; Эшең каты булса, тешеңә йомшак булыр*. Ягъни «кем эшләми, шул ашамый».

Хезмәт вакытында чиктән тыш көч куюның стереотипы «тир» квазисимволында чагылыш таба. Ул үзенә күрә эшне бәяләү берәмлеге буларак күзаллана: *Тиргә батып эшләгәч, тәмле итеп ашарсың*.

Шундый ук мәгънә *бит* һәм *чәч* лексемаларына да салынган: *бит белән җир себерү; чәч белән идән юу*.

Акыл хезмәте турындагы күзаллаулар «баш» квазисимволы белән белдерелә: *баш белән эшләгәнче, кул белән эшләү җиңелрәк*. Башның образ буларак сайлануы турыдан-туры аның әлеге эшчәнлекне башкаручы орган булуы белән бәйле.

Хезмәткә уңай һәм тискәре мөнәсәбәт белдерелгән вакытта мәкальләрдә *бүре, эт, ат, сыер* һ.б. зоонимнар да кулланыла: *Бүренең көче тешендә, кешенең көче эшендә; Эт кебек эшли, ат кебек ашый; Авыр йөкне ат тарта, авыр эшне ир тарта*.

Мисаллардан күренгәнчә, мәкальләрдә соматизмнар һәм зоонимнар, хезмәткә, тырыш һәм ялкау кешегә карата билгеле бер мөнәсәбәтне белдереп, күчерелмә мәгънәдә кулланылалар.

Йомгаклап әйткәндә, *хезмәт* халык аңында, уңай күренеш буларак, рухи һәм матди кыйммәтләрне билгеләүче нигез ролен үти. Шул сәбәпле ялкаулык һәм эшсезлек җәмгыятьтә тискәре бәяләмә ала.

Әдәбият

Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре: 3 томда / җыючы, төзүче, кереш сүз авторы Н. Исәнбәт. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. Т. 1. 916 б.

Савенкова Л.Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 2002. 239 с.

Ситарама К., Когделл Г. Основы межкультурной коммуникации // Человек. 1992. №2. С. 51–64.

Сәгъдиева Фәүзия Кәбир кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре